

קידושי חליפין

ארז אדלר

כחלק מהעיסוק בדרכי הקניינים המועילות לקידושי אישה, בוחנת הגמרא במסכת קידושין האם חליפין יוכלו להועיל גם לעניין זה:

מניינא דרישא למעוטי מאי מניינא דסיפא למעוטי מאי מניינא דרישא למעוטי חופה ולרב הונא דאמר חופה קונה מק"ו למעוטי מאי למעוטי חליפין ס"ד אמיןא הואיל וגמר קיחה קיחה משדה עפרון מה שדה מקניא בחליפין אף אשה נמי מקניא בחליפין קמ"ל ואימא הכי נמי חליפין איתנהו בפחות משוה פרוטה ואשה בפחות משוה פרוטה לא מקניא נפשה.

(קידושין ג, א–ב)

הגמרא קובעת שקניין חליפין לא יועיל לקידושין, מכיוון שהוא מועיל אף בעסקאות ששווין נמוך מפרוטה. בפשטות, מדובר בהסבר משונה למדי, שהרי מדוע שפונקציה מסוימת של צורת קניין, תמנע ממנו להועיל לקידושי אישה באופן גורף? כיוון זה נעשה קשה אף יותר לאור דברי רש"י בסוגייה (ד"ה לא מקניא) שכתב: "לא מקניא נפשה דגנאי הוא לה הלכך בטיל לה לתורת חליפין בקידושין ואפילו בכלי שיש בו שווה פרוטה". שיטתו מחריפה את הקושייה: לא ברור מדוע אף כאשר שוויו של הכלי עולה על פרוטה, מדובר בגנאי לאישה? בנוסף, הרי בלאו הכי הקידושין נעשים לרצונה, ואם היא הסכימה להתקדש בפחות מפרוטה, כיצד ניתן לומר שמדובר בגנאי לה. שאלות אלו הובילו את בעלי התוספות לכיוון שונה¹, בכך שגרסו שבפחות משווה פרוטה – אישה "לא מקניא", ולא כפי רש"י, שגרס "לא מקניא נפשה". לפי דבריהם, מניעה זו נובעת מדרשת הכתוב שמשווה בין לקיחת שדה עפרון ללקיחת אישה, ששתייהן צריכות להיות באופן דומה לכסף, דהיינו בשווה פרוטה בלבד. אולם, גם דבריהם צריכים עיון, שכן צריך לברר מדוע הפער בין צורות הקניין כה משמעותי.

ראשית, יש לעמוד על ההבדלים בין סוגי הקניינים במישור ההתפתחות ההיסטורית:

---

1. ראה בדבריהם על אתר ד"ה ואשה.

- חליפין – צורת הקניין היסודית והראשונית היא ההחלפה הממשית בין שני מוצרים, עסקאות אלו מבוססות על צרכיהם הנקודתיים והסובייקטיביים של המוכר והלוקח. קניין החליפין הוא דו צדדי, ולכן מבחינה הלכתית כל אחד ממשותפי העסקה הוא גם מוכר וגם לוקח, ויכול לבצע את פעולת הרכישה שתיצור את ההחלפה המשפטית.
- כסף – קניין כסף התפתח מתוך עסקאות ההחלפה הבסיסיות, כאשר ההחלפה של מוצר במוצר הומרה בהחלפת המוצר עם גורם ממצע שאינו מוצר כשלעצמו, ובתהליך פיתוחו ניתן להצביע על שני שלבים:

– בשלב הראשון, הכסף שימש ערובה לשימוש עתידי. האדם הסכים למכור מוצרים בתמורה לביטחון כלכלי שיוכל בעתיד לרכוש מוצרים אחרים במקומם. הכסף שאב את שוויו מכמות המתכת המצויה במטבע, שערכה נותר יציב יחסית, והוא שימש אמת מידה קבועה יחסית שניתן לסמוך עליה. החידוש בשלב זה הוא יצירה של מוצר שנסחר, אבל הקונה אותו אינו מעוניין בו כשלעצמו, אלא ביכולתו לשמש הבטחה לכך שיוכל לרכוש מוצרים אחרים בעתיד.

– השלב השני הפך את הכסף לאמת מידה מופשטת לחלוטין, ששואבת את ערכה מההסכמה הציבורית על ערכה. בשלב זה המוכר מוכן להחליף את מוצריו בתמורה לקבלת אותו הערך, שאינו רק סחורה שיוכל למכור בעתיד בתמורה לסחורה אחרת, אלא מדובר בערך בעל משמעות כשלעצמו (אף על פי שגם כאן עניינו הוא האפשרות לרכוש מוצרים בעתיד).

רק בקניין כסף (על שני שלביו) איסור אונאה יהיה רלוונטי. זאת, משום שבעוד שבחליפין אין אפשרות לטעון לרמאות או למכירה של מוצר בעד מחיר מופקע, קניין כסף מכניס את המוצרים לתוך מסגרת ואמת מידה קבועה ויציבה של מחירים, וממילא אפשר יהיה לתבוע על חריגה מהמחיר הסביר². בנוסף, ראוי לציין שבמקור – הקניין חל על ידי נתינת הכסף למוכר, אולם חכמים תיקנו חובה לבצע במוצר קניין פיזי, בשל חששות מסוימים.

- סודר – קניין שלישי ומיוחד התפתח אף הוא מתוך מושג החליפין. רבנו תם בתוספות (בבא מציעא מז, א ד"ה גאולה) חילק בין שני סוגי קניין, חליפין שווה בשווה (שהוזכר לעיל) וקניין סודר. האפשרות השנייה היא למעשה החלפה של מוצר בתמורה לכלום. בקניין סודר מבצעים פעולת קניין שדומה לחליפין, אך היא חסרת משמעות כשלעצמה, משום שכל עניינה הוא לסייע לקנות מוצר מסוים, ואותו הסודר הוא חפץ

2. עניין זה עולה באופן מובהק מדברי הרמב"ם בהלכות מכירה (יג, א). לפי דבריו, גם בהחלפת מחט בשריון אין אונאה, משום שהצד ה'מפסיד' רוצה במחט יותר מאשר בשריון.

שאינן למוכר עניין בו, ועליו להשיבו. למעשה, זהו ההפך הגמור מקניין כסף, מכיוון שבמקום שערכו של האובייקט העומד מול החפץ המוחלף הופך לעניין מופשט, דווקא מעשה ההחלפה הופך למופשט, ומרוקנים את אחד האובייקטים מערך כלכלי ממשי.

לאור זאת, אפשר להציע מספר שיטות להבנת המניעה לקדש אישה על ידי חליפין:

- א. ההסבר שנראה שהוא הפשוט ביותר אומר שהבסיס לחלוקה בין הקניינים הוא גזרת הכתוב, שממנה לומדים שקידושין יוכלו להיעשות דווקא בקניין כסף, ולא בחליפין.
- ב. יש שסיבירו שקניין האישה הוא מעשה פורמלי לחלוטין, לא מדובר על רכישה, אלא על מעשה קניין שכל עניינו הוא יצירת חלות על האישה ושינוי הסטטוס המשפחתי שלה. בהתאם, מבורר שאין בקידושי אישה עניין מסחרי (שמבוסס על צורך והחלפת משאבים) שאפשר לעשותו על ידי חליפין, אלא זהו מעשה משפטי ריק, שהבעל יכול להחיל על ידי קניין כסף, שהפך למעשה מופשט ולעיתים אף מנותק מתהליך המסחר³. אולם, לפי זה, צריך עיון מדוע קניין סודר, שאף הוא פורמלי, לא יועיל בקידושין. אפשר להשיב שמכיוון שסודר מושתת על חליפין הוא לא יועיל, או שדרשת הכתוב דורשת דווקא קניין כסף, שהוא פורמלי מיסודו.
- ג. כיוון מעט שונה הציע האבני מילואים (כט, ב) בעקבות דעת הרי"ד, שהאישה אכן נקנית בתמורה לסכום שניתן לה. הרי"ד (ג, א ד"ה למעוטי) כתב שאומנם קניין סודר עצמו לא יועיל, אך האישה יכולה להתקדש בגוף הסודר שניתן לה. בהתאם, הסביר האבני מילואים שכוונת דבריו היא שהאישה באמת נקנית באותו הסכום. דברים אלו מבוססים על החלוקה בין חליפין שנעשים בתורת הערך הממוני של העצם לבין קניין סודר. רק הצורה השנייה היא למעשה ה'חליפין' שלא יועילו בקידושין, אך עדיין אפשר יהיה לקדש אישה בחליפי שווה בשווה, אם מתייחסים לערכה של התמורה, בהתאם להבחנת בעלי התוספות בין שתי צורות החליפין.

לעניות דעתי, אפשר להביא להסברו של האבני מילואים בדעת הרי"ד הוכחה שזו אכן שיטת הרי"ד. בתחילת פרק 'הזהב' מפרש רש"י (בבא מציעא מד, א ד"ה כל) את האמירה שכל המיטלטלין קונים זה את זה, שהדבר נעשה "בין בתורת חליפין שהחליף אלו באלו [...] בין בתורת דמים". על כך הקשו המפרשים – כיצד ייתכן להשתמש במיטלטלין כדמים?

3. בהקשר הנ"ל, בולטת בקיצוניותה שיטתו של הבית שמואל (עייין בדבריו – סימן לו; ג) שקניין אישה נעשה דווקא בפרוטה, ולכן אם האיש נתן לה יותר מפרוטה אחת, יתרת הסכום תחשב למתנה שניתנה עבורה.

יש מן המפרשים שחידשו, לאור דברים אלו, שגם בקניין כסף – לעיתים מיטלטלין יכולים להיחשב למטבע⁴. הרי"ד בסוגייה חלק על שיטתו של רש"י, וכתב שמיטלטלין לא יוכלו בשום אופן לשמש כמטבע לעניין קניין כסף, אלא רק כחליפין. ברם, כעת מתעורר קושי נוסף, שהרי הגמרא מאפשרת קניין כסף בקידושין, גם בכסף ממש וגם בשווה כסף, ולפי דעת הרי"ד – כיצד ייתכן לקרוא לתשלום באמצעות חפצים 'כסף'?

לעניות דעתי, נראה שיש לחלק את צורות הקניין לשלוש מדרגות: קניין סודר הוא חליפין גמורים, ואינו מועיל בקידושין, לפי כל השיטות; קניין על ידי דמים נחשב ככסף ומחיל קידושין. לצד שני אלו, עומד קניין חליפי שווה בשווה, שלפי מרבית השיטות אינו מועיל בקידושין, ואילו לפי דעת הרי"ד הוא מועיל. למעשה, קניין על ידי שווה כסף זהה לפי הרי"ד לחליפין, אומנם, חליפין מעין זה, שעיקר הדגש ניתן בו על הערך הממוני, יועיל לעניין קידושין כקניין כסף, ולא ייחשב לחליפין מוחלט. אולם, עדיין לא ברור לחלוטין, לפי תפיסה זו, מדוע בקידושין מיטלטלין ייחשבו לכסף, ואילו בחליפין לא. אפשר שבקידושין הקניין מבוסס על הערך, ולכן חליפי שווה בשווה יועילו, לפי דעת הרי"ד, רק אם הבעל קידש את האישה בערך הממוני של הסחורה.

ד. ייתכן גם להציע הסבר שמבוסס על ההבדל המהותי בין קניין כסף לחליפין:

– להלכה, נקט הרמב"ם (מכירה יג, א) שדין אונאה אינו קיים בחליפין, אלא דווקא בקניין כסף. טעם הדבר הוא שמאחר שהחליפין מבוססים על צורך, ולא על ערך ממוני (כפי שכבר צוין לעיל), אין אפשרות לתבוע על כך שהסחורה נמכרה שלא על פי המחיר הקבוע בשוק, שהרי כל הקניין מבוסס על צורך ורצון נקודתי, שאינו ניתן למדידה. בהתאם, ניתן להסביר את דברי התוספות באופן הבא: הגנאי לאישה אינו החפץ הנוכחי שבו היא מתקדשת, שהיא מסכימה להיקנות עבורו. אלא, הגנאי הוא העובדה שמתייחסים לאישה כחפץ שנקנה מחמת הצורך בו, ואילו התורה דרשה מעשה קניין אוניברסלי כדי לקדש אישה, וממילא עסקה שמבוססת על צורך אינה עונה על קריטריון זה. דהיינו, העובדה שהיא נקנית באופן שאפשר היה להביא כנגדה פרוטה, דהיינו בקניין שמבוסס על צורך סובייקטיבי, היא זו שיוצרת גנאי לאישה.

4. שו"ת הרשב"א א, אלף רכו.

— בתחילת פרק הזהב חילק בעל חידושי הרי"ם (מד, א ד"ה שם הכסף) בין כסף לחליפין, וטען כי בעוד שבקניין כסף ישנו אובייקט אחד שנקנה וכנגדו אמצעי תשלום, בחליפין מדובר על עסקה שמורכבת משני צדדים זהים, וכל אחת מהסחורות גם קונה וגם נקנית. לאור עניין זה, מתבררת הבעייתיות שמונעת את האפשרות לקדש אישה בחליפין. הקושי הוא גם מכוח העובדה שהדבר נוגד את דברי הכתוב "כי יקח איש אשה", שהרי מדובר בלקיחה דו צדדית. יתר על כן, בקידושין אין לומר שהשינוי המשפטי שאירע הוא שהאישה קנתה טבעת, אלא שהאיש קידש אישה, ורק בקניין כסף אפשר להתייחס לחפץ המועבר כאירוע המרכזי.